
Це було ще за панщини.

Мені скінчилось тринадцять літ, а брат мій був на два роки молодший від мене. Нас у сім'ї тільки двойко й було. Ми жили ще дома, на хуторі, за п'ять верстов від города, хоч папа, а найбільше мама давно вже клопотались про те, щоб нас віддати до школи. Мене готували до інституту, а брата до корпусу, та тільки дожидали, поки братові вийде десять літ, щоб разом віддати; бо якби віддавати кожного з нас нарізно, то приходилося б держати при домі задля другого і гувернантку, і вчителя. А папа одно наказував мамі вести діло так, щоб менше було розходу.

Братові минуло десять літ весною, і все налагодилося так, щоб восени відвезти нас у губернію, а тут я візьми та й занедужай. Прикликали лікаря. Лікар подавився на мене та тільки головою покрутив.

— Погано,— каже,— коли б то вискочила!

Усе літо я хворіла, і тільки як почалися жнива — я вичуняла; та була така квола, що лікар не пораяв з осені віддавати мене до інституту, а передержати хоч зиму дома. Через це ми й zostалися ще на один рік на хуторі.

Поміж повітовим панством наша сім'я лічилася за людей середнього достатку. У папи було триста десятин землі та душ із сорок кріпаків, а в мамі нічого не було, хоч вона була з дуже значного і багатого роду. Ходила чутка, що за нею обіцяно було дати маєток у тисячу десятин, та як вона не захотіла вийти заміж за того, за кого бажалося її батькові та матері, а пішла за нашого папу, та ще й неабияк, а утьоком, то за нею нічого й не дано.

Папу все повітове панство дуже поважало, лічило його за розумного чоловіка й кожен раз вибирало за повітового суддю. Як настане було пора виборів, то всі клопочуться, кого вибирати за маршала, чи за справника, або засідателя, бо ті, що займали ці посади, все чим-небудь не догодили виборцям, і ото їх намірялися скинути, а других настановити. Про одного нашого папу тільки казали, що їм кращого судді не треба, що ця посада задля нього навіки призначена. І скільки я не запам'ятаю, то він завжди був суддею, аж поки повітових суддів не скасовано.

Папа був низького зросту, натоптуваний, обличчя мав кругле, червоне, волос чорний, очі виразні, темно-карі: у них завжди жевріли якісь іскорки, немов він усміхався ними, жартував. З себе він був тихий, спокійний, обхідчастий, хоч на річ дуже гострий і правдивий, а тільки він завжди оздоблював її ласкавими словечками або пересипав смішними приказочками, так що кожний, слухаючи його ущипливу мову, ніколи не ображався.

Мама, навпаки, була білява, високого зросту, статна, з себе показна. Голову завжди несла якось високо, немов дивилась на всякого згори вниз. Як говорила, то завжди нарозтяг, і хоч річ її була ласкава, оже якась сувора, неприємна — холодом несло від її ласкавої речі.

Розмовляючи з ким-небудь, вона ніколи не забувала додати, що вона вчилась аж у столиці, в патріотичному інституті, де їх частенько наглядала сама цариця, та як їй добре жилося в покійного тата, дуже значного пана, у котрого за обід щодня сідало не менше як тридцять душ і була з своїх дворових ціла капела, що славилась на всю губернію.

— Як вони грали! Ох, як вони чудово грали! — зітхаючи, казала вона.

— Аж у мене й досі в вухах гуде! — насмішкувато перебивав її папа.

Мама призво кине на нього своїми сіро-зеленими очима й замовкне, а папа переведе розмову на близькі всім сучасні речі, і зразу всі весело загомонять.

Ми, малі діти, помічали, що ніхто нашої мами з повітових панів та паніїв не любив. Хоч і часто вони забігали до нас на хутір — у свято з празником поздоровити, а в будень по ділу якому, та, як папи не застануть дома, побудуть хвилину-другу та мерщій, наче огню вхопивши, втікають назад; а як папа дома, то таки й геть-то посидять, чимало побалакають з ним.

За приводом маминим життя в нашому домі було розмірене й завжди однакове: яке сьогодні, таке й завтра. Уставали ми й лягали у призначений час; у призначений час сідали ми чай пити, снідати, обідати, йти на гулянку, учитися або яке діло робити. Мама гостро наглядала за тим, щоб усе робилося, як вона установила, і щоб ніхто не посмів порушати її наказів.

Один тільки папа не вважав на те й робив усе, як йому хотілося або як випадало. Уставав раніше всіх і, нашвидку одівшись, не вмиваючись, виходив наглядати по хазяйству; часто заклопотавшись там, спізнявся до чаю або сніданку; не в одну пору вертався з служби додому; після обіду зараз лягав спочивати, тоді як ми всі повинні були йти гуляти; спав він досхочу й часто просипав вечірній чай; а як уставав, зараз радився з прикажчиком про роботу на завтрашній день; а потім запирався у себе в кабінеті й передивлявся судові діла, писав що або читав.

Мама дуже сердилась на такі непорядки, не раз змагалася з папою, що він хоче їх держатися і через те багато часу марно втрачається. Папа більше одмовчувався на те. Раз тільки, як дошкулило йому оте мамине змагання, суворо одказав їй:

— Держатися такого порядку, якого тобі хочеться, можна тільки тоді, як самому нічого не робити та панувати, а я до цього не звик!

— Мужик! — сердито одказала йому мама й гнівно та величаво, неначе цариця, мерщій направились у свою хату.

— Якби оцей мужик та не робив діла за вас, панів, то довелося б вашій вельможності з голоду пальчики кусати! — гукнув навздогінці папа та й собі пішов до кабінету.

Після цього мама вже ніколи не зачіпала папи, і тільки він один, неважаючи на заведений порядок, робив усе по-своєму: всякого ж іншого, хто б ослухався маминого наказу, не минала нудлива докора, а часом і сувора кара.

Найбільше від усіх доставалось моїй прислужниці Марті. Як щонебудь не так, зараз Марту кличуть — і ну вичитувати, а іноді й власним пальцем ув око ткнуть, щоб краще дивилась і ясніше бачила! Не вважалось на те, чи Марта тому виною, чи я, завжди нетерпляча до всього того, чого треба було довгенько заждати.

— Панночко-голубочко! — було просить Марта, вичісуючи мою косу.— Постійте спокійно хоч хвилиночку. У вас волоссячко нерівне, треба його добре причесати та пригладити, бо як заплету косу, то воно й висмичеться, а мені від мами за це достанеться.

— Ну, то що, як достанеться? Та й що там достанеться? Поб'ють та й годі! — нетерпляче гукаю я Марті, викручуючись на всі боки.

— Воно ж і лайка дошкуляє! — ласкаво одказує Марта.— Поки ще тільки лайкою обходиться, а як звелять вибити? Он учора нахвалялись, що як ще раз ви будете отак зачісані, то мене на конюшню одішлють.

— Ну, то що, як на конюшню? — одно сперечалася я.— Навіщо ти там здалася? Коням гриви розчісувати?!

— Якби задля того! — каже Марта.

— А то ж задля чого? — зацікавившись, допитуюся я.

— Щоб конюх Тришка березовим віником почесав.

— Вибив? — догадуюся я.

— Атож... А конюх Тришка такий немилосердний, як стьобне — то аж кров стрельне у вічі!

Ота річ Мартина мене так вражає, що я відразу оторопію. Мені ввижається бородатий Тришка в червоній сорочці та чорній плисовій безрукавці, огрядний та страшний з себе. Він однією рукою четверо коней, запряжених у ридван, на задні ноги осаджує. А то ж як такий ударить?.. У мене дух захопило, і я, мов кам'яна, стою, а Марта тим часом мою косу розчісує.

— От і добре, що ви трохи постояли. Я тим часом волоссячко розчесала. Бачите, яке то гладеньке та рівненьке стало. Тепер і коси заплетуться до ладу,— каже Марта, заплітаючи коси.

Та я не слухаю ті речі. Мені вже ввижається та страшна подія, як Тришка б'є та як кров угору скаче!

— Хіба він тебе коли бив? — доходячи до пам'яті, допитуюся я в Марти.

— Хай бог милує! Мене не бив,— одказує вона.— А Секлетину-птичницю бив. Вона ото й розказувала. Як цв'охне,— каже,— то кров так цівкою і стрибне вгору! Аж дух займається...

— За віщо ж він Секлетину бив?

— За те, що не доглянула індичат та рано випустила пастись, поки ще роса не спала. Як напилися вони тієї роси, то до обіду трохи не всі поколіли. За те її бариня й звеліла на конюшню одіслати... От я й коси заплела! — каже далі Марта.— Бачте, як гарно: наче зернятко одно до другого притулилося, так пасмечко до пасмечка поприлягали. Тепер тільки кіснички вплету, кренделиком коси зложу та лентою перев'ю — наче намальоване буде! — утішається Марта своєю роботою.

Отак бувало завжди втихомирює мене Марта своєю розмовою: я було трохи не обмираю, слухаючи, як вона розказує. А розказувала вона завжди так гарної і наче просто, а так виразно та чуло, що воно до самого серця доходить, перед очима як живе стоїть, манячить перед тобою, веде, тягне за собою. Слухала б не наслухалася!.. Найпаче, як за день утомишся з гувернанткою балакати по-французькому та німецькому або з учителем нудні уроки витверджувати та поведе мене Марта спати вкладати... Отам-то ми з нею набалакаємось! Отам уже я наслухаюся і її чудових казок, і її веселих приповісток! Чого, чого тільки вона не накаже, поки не поснемо обидві?

І дивно мені: оця Марта така некрасива, що, здається, кожна б повинна одвертати від себе, а проте вона не то що не одвертала, а завжди кожному кидалася в очі, привертала до себе й найбільш усього білими та рівними, наче жорновки, зубами та великими чорними очима, котрі завжди виглядали якось ласкаво, жевріли та вигравали темними іскорками, що так і сипались із її зрачків, неначе вона ними гралася-перекидалася, говорила любі та втішні речі. І голос у неї був тихий, якийсь співучий та ласкавий, що так і прокрадався в саму душу, доходив до самого серця. І здатна вона була до всякого діла, до всякої роботи, мала великий хист до всього. Ніхто краще за неї не гаптував у п'яльцях, ніхто рівніше не виводив прутика, не виплутував найдрібнішої мережки; ніхто не вмів виробляти таких штучних та красивих квіток із паперу, як вона. Через це тільки мама й держала її у дворі.

— Якби вона не була така майстерна в роботі,— казала не раз мама, — то я б і однієї години не держала при домі оту циганську кобилу.

А я так любила оту циганську кобилу, що й душі в ній не чула! Я їй, як рідній, сповіряла і свої малі радощі, і своє дитяче горе. Не було в мене нічого такого, з чим би я затаїлася перед своєю Мартою. Як підемо одпочивати, то я було їй все розкажу. І вона мене теж любила; вислухуючи мої дитячі скарги, вона завжди близько приймала їх до свого серця, умовляючи мене не звертати на те уваги.

— У світі завжди більше лихого, ніж доброго,— казала вона мені.— Як звертати увагу на одно лихе, то тільки собі більше шкоди заподієш: почнеш журитися — зсушиш себе... А як не вдаряти на нього — хай воно йде собі за водою, а тільки добре приймати, то від того краще буде і тобі, і людям. Лихе минеться та й забудеться, а добре — довіку зостанеться добрим, житиме поміж людьми, поки й світу сонця!

Отакими речами вона завжди угамовувала мов невеличке горенько, і я, забуваючи про свої образи, прохала її розказати яку-небудь веселу казку або приповідку. Марта розказувала, а я слухала. Іноді й брат, уже зовсім роздітий, почувши нашу розмову з сусідньої хати, де він спав,— босоніж прибігав до нас, і ми з ним, укрившись коцем на моїй постелі, разом слухали отих іноді страшних, а іноді веселих казок та приповісток Мартиних.

— Що ж це — усе я та я тільки розказую вам, а ви мені ніколи нічого не розказуєте? — якось раз каже нам Марта.

— Ми не вміємо... не знаємо,— одказуємо їй.

— То що, як не знаєте? Зате ви вмієте читати. От би й прочитали мені, щоб і я почула, що там у тих книжках пишуть.

"Що ж би їй такого прочитати?" — задумалася я.

— Хочеш,— питаю,— я прочитаю, як бог творив світ і перших людей, як вони жили в раю, як согрешили й що їм було за те?

— Прочитайте, моя панночко! Прочитайте, моя голубочко!

Узяла я книжку й почала читати. Марта прислухалася, водячи за мною очима по книжці та зупиняючи мене на якому-небудь невідомому їй слові. Довго я їй читала, а вона слухала.

— Добре,— каже.— От якби тільки воно було по-нашому, по-простому написано, а то багато деяких слів не второпаю.

— Книжки,— одказую їй,— простою мовою не пишуться.

— Чому? — питає Марта.— Хіба нема книжок, написаних простою мовою?

— Не знаю,— кажу.— Мабуть, нема, бо мама каже, що проста мова годиться тільки задля темних мужиків, а не задля книжок, що їх пишуть учені люди.

— Звісно, як пани ті книжки складають, то вони їх і пишуть по-своєму, по-панському; а якби ми, мужики, вміли писати, то ми їх і складали б по-своєму, по-мужицькому,— відповіла Марта.

— Мама каже, що мужича мова погана, недотепна ні до чого!

— От дивіться! — дивується Марта.— Чому недотепна ні до чого! Скільки людей нею балакає, і всім вона й люба... От і ви слухаєте казок, що я розказую, та ще як слухаєте?! І барин часто балакають по-нашому... То бариня не люблять нашої мови, так вона їм і здається поганою, недотепною!

— Мама каже, що й наша панська мова не така делікатна, як то французька.

— А мені своя найделікатніша! — усміхнувшись, каже Марта.

— Її я люблю, як ти розказуєш,— кажу я Марії.— Ти дотепна до цього.

— А я таки бажала б послухати книжки на нашій мові! — нарешті додала Марта.

Швидко після того довелося мені те жадання Мартине задовольнити.

Раз якось папа вернувся з служби додому, тільки-тільки що ми посідали обідати.

— Це щось, видно, дуже незвичайне скоїлось, що ти якраз поспів на обід! — усміхаючись, каже йому мама по-французькому.

— Ось воно, те незвичайне, що мене примчало додому,— каже папа і показує мамі якусь невеличку посилочку, загорнену в полотно.

— Що ж то таке? — зацікавилась мама. Та папа, не вдаряючи на ту цікавість, мерщій пішов із своєю посилочкою до кабінету. Незабаром він вернувся й мовчки сів за стіл.

— Що ж там таке привіз ти? Чого мовчиш? Хвалися вже! — напосідає мама.

— Дай спершу наїстись добре, та тоді вже й похвалюся,— весело граючи очима, каже папа.

Ми всі теж зацікавилися: дивимось на папу й ждемо, коли-то він почне хвалитись; а папа, не вдаряючи на те, мовчки їсть.

Отак мовчки трохи не увесь обід пройшов. Перед тим уже, як уставати, папа, повертаючись до мами, сказав:

— То мені один земляк наш, що служить у столиці, заслав подарунка. Та якого ще подарунка, якби ти тільки знала!.. "Кобзаря"! — нарешті, випалив він.

Мама призво глянула на папу і, закопиливши губу, промовила по-французькому:

— У нас отих обірванців, що з кобзами по ярмарках швендяють, хоч греблю гати! Коли вже вони тобі такі любі, то міг би їх і тут назбирати, а він ще з столиці виписував!

— Ти не глузуй, а спершу сама подивись, що то за кобзар,— одказав папа.— Це книжка така, що один кріпак із нашого краю написав. Приятель пише, що книжку ту він на велику силу роздобув, хоч вона вже давно у світ вийшла: як тільки вийшла, то наші земляки зразу її розхватили, і тепер тії книжки ні за які гроші не добудеш.

— Воображаю, какая это должна быть прелестная книжка, написанная необразованным крестьянином, да еще, может быть, и по-малороссийски! — одказала мама по-руському.

— Авжеж, по-нашому! — скрикнув папа.— Тобі не любя наша проста мова, кажеш: і груба вона, і недотепна ні до чого путнього, а тільки задля того, щоб варнякати нею. А ти прочитай, то сама побачиш, як чоловік з таланом може орудувати тією простою мовою. Які він чудові вірші понаписував! Поет, настоящий поет! — радісно додав папа і, швидко схопившись, чимдуж почимчикував до кабінету.

Обід скінчився, то й ми всі повставали з-за столу й перейшли в гостинну, куди незабаром прибув папа з книжкою в руках. Він сів у своєму кріслі і, розгорнувши книжку, почав читати "Думи мої, думи мої". Мама, як тільки зачула просту мову, зараз перепинила папу і сказала гувернантці одвести нас гуляти. — Їм не пристало слухати таку мову,— додала вона по-французькому.

Як нам не хотілось іти, як бажалося почути, що папа буде читати! Та не послухатись маминого наказу не можна, і ми з братом нехотя вийшли з хати.

Того ж таки вечора я похвалилася Марті, що папа аж із самої столиці, получив книжку, написану простою мовою.

— Що ж у тій книжці пишеться? — питає Марта.

— Не знаю,— одказую їй.— Тільки що папа почав читати про якісь думи, а мама звеліла нас вислати.

— Кепсько... Послухати б! — щебече Марта.

— Підожди. Книжка у папи в кабінеті. Я знаю, яка вона. Коли-небудь, як папи не буде дома, я її непримітно візьму та крадькома й прочитаю тобі.

Недовго нам довелося того дожидати. У неділю папа з мамою зібрались провідати сім'ю якогось знайомого пана. Після сніданку вони зразу поїхали, наказавши гувернантці нас доглядати.

— А як ми забаримося, то й обідайте без нас,— додала мама.

— Слухай, Грицю,— зашепотіла я братові.— Ти вигадай що-небудь таке, щоб гувернантку зіпхнути з очей, а я тим часом книжку у папи спроворю та хоч трохи почитаю з неї Марті, поки наші вернуться додому.

— Так і я ж хочу слухати,— каже брат.

— Я тобі розкажу потім... А може, як-небудь книжку викрадемо на ніч: тоді й тобі почитаю.

— Добре,— одказав брат і зараз повернувся до гувернантки.

— Фрейлен Луїзо! Даваймо в що-небудь гратися! Ви любя! Ви мила, фрейлен Луїзо! — почав лашитись до неї брат, обнімаючи її.— Ви зостанетесь тут, у столовій, а ми з Лідою по других хатах будемо ховатись і як крикнем: "Уже!", то ви й будете нас шукати,— замовив він до неї по-французькому.

— Вуй, вуй, вуй! — швидко одказала вона.

Ми мерщій полинули від неї. Брат побіг у другі хати, а я до кабінету. Дивлюсь — на столі в папи, якраз на кінці з правого боку, лежить та сама книжка, якої мені треба. Як забачила я великими літерами надруковане слово "Кобзар", то мерщій ухопила книжку, ткнула її під пелерину й чимдуж подалася з кабінету до своєї хати. Там сиділа Марта і щось вишивала у п'яльцях. Вона, не дивлячись на неділю, любила і в свято вишивати.

— Ось вона, та книжка, що я хвалилася тобі! Давай будемо читати,— кажу Марті, і ми прийняли за книжку. Марта, схилившись над п'яльцями, вишивала, а я, примостившись біля неї на ступі, почала читати "Думи мої". — Марта слухала і якимось тихо зітхала, а я, дочитавши до половини, припинилась.

— Це скучне,— кажу.— Я не розберу, що воно той, хто книжку писав, хоче сказати.

— А я все розбираю,— одказує Марта.— То він журиться, що не знає, де свої думи подіти, кому їх сповістити... Та й гарно ж як!

— А мені не подобається,— кажу я.— Давай другого чого цікавішого пошукаємо.— І почала переглядати книжку, що в ній було надруковано.

— Ось "Перебендя"... Що то таке — "Перебендя"? — питаю.

— То так старців у нас називають,— каже Марта.

— Я про старців не хочу читати! Подивлюся далі!.. Ось "Катерина"... Чуєш, Марто, "Катерина"? Хочеш — про Катерину прочитаю? — питаю я, перегортаючи листочки в книжці, щоб дознатися, чи довга та "Катерина".

Не встигла Марта одказати, як я скрикнула:

— О-о-о, довга яка! Давай коротшого пошукаємо... Ось — "Тополя". Це не довга. Читати "Тополю"?

— Та читайте вже! — нетерпляче відказує Марта.— А то як кинуться вас шукати, то так нічого й не прочитаєте.

Почала я читати "Тополю". І короткі стрічечки, і дзвінкі вірші зразу подобались мені; а сумне оповідання про кохання дівоче, про журбу та горенько, як милий покинув її, зацікавили й мене, і Марту. Вона, покинувши вишивати і підвівши голову, дивилася у вікно, сиділа, наче закам'яніла, слухала, боячись, щоб і словечка не пропустити. Далі оповідання ще стало цікавіше, так і тягло нас за собою, як почала я вчитувати, як мати, неважаючи на журбу доччину, силувала її йти заміж за багача старого, як дочка з горя пішла до ворожки поворожити про милого... Пекучий жаль і гіркі сльози проймали мене. Як же почала я читати пісню, що дівчина, випивши зілля, заспівала, то мене наче хто здавив за горло... голос мій тремтить, бринять у ньому сльози, а Марта так і залилася ними! Як горох, посипалися вони в неї з очей та так і впали на роботу у п'яльцях. Мерщій вона підвела руки, ухопилася за виски долонями і закрилася від мене ними, щоб я не бачила, як вона плаче... Ледве-ледве дочитала я до кінця та й сама розплакалася.

Коли це — як стріль стрельнув! — Марта кинулась і скрикнула:

— Ой лишенько! Наші вернулися.

Зиркнула я у вікно, а Тришка як вітер промчався тройкою і вже привертає до рундука. Відразу не знать де й ділося наше горе й наші сльози, замість них страх опанував нас обох.

— Мартусю! Що ж ми тепер будемо з книжкою робити? — зашептала я, тремтячи уся.

— Цитьте! Нікому не хваліться, як будуть питати,— витираючи сльози, швидко проказала вона, мерщій ухопила книжку, як кішка, стрибнула на стула й заховала книжку на грубі. Потім спокійно сіла за роботу, проказавши мені: — Ідіть стрівати своїх.

Витерши платком очі, я мерщій одщипнула двері й чимдуж побігла стрівати папу й маму.

— Отак! — каже мама.— Не застали дома та й назад вернулися.

— І краще,— одказує папа. — У гостях тільки б марно стратили день, переливаючи з пустого в порожнє, а дома сидючи, я сьогодні "Кобзаря" дочитаю.

"Господи! Що ж мені в світоньку робити? Як отого "Кобзаря" на місце положити, щоб папа не дізнався, що я його брала?"

— А ти чого така розстроєна?.. Плакала? — глянувши на мене, питає мама.

Коли це біжить Гриць, радий та веселий, і почав розказувати мамі, як ми в піжмурки грали і як фрейлен Луїза так і не знайшла мене.

Фрейлен Луїза почала розказувати мамі, як ми почесно вели себе та як гарно гралися.

Мама радо слухала те оповідання гувернантки. Вона завжди була рада, як їй вихваляли нас, а не гудили.

— Вот умные дети! Так всегда ведите себя, чтобы другие были вами довольны! — гладячи нас по головах, казала вона.

Мама розказувала нам, як вони їздили, яка тепер дорога гарна — хоч котися! — і яка вона рада, що проїхалася в санях по снігу.

Коли це увіходить до нас папа затурбований.

— Чи ніхто не брав у кабінеті книжки? — питає.— Лежала на столі, а тепер немає.

— Якої книжки? — спитала мама.

— Та все ж тієї, "Кобзаря"! — сердито одказує папа.

Ми з братом зглянулися й поопускали очі... Я чула, як у мене серце билось!

— Ми в кабінет не ходіл,— здвигнувши плечима, одказала фрейлен Луїза.— Ві, деткі, в кабінет не біл? — повернулася до нас.

— Я хоч і був, а книжки ніякої не брав і не бачив,— одказав сміливо брат по-французькому.

— І я не брала,— ледве чутно вимовила я.

— От дивіться: і злодія не було, і батька вкрадено! — жартівливо сказав папа і пішов від нас у дівочу допитуватись, хто з дівчат прибирав у кабінеті, чи не перекладали, бува, книжок із столу на яке друге місце.

Я сиділа, як на вугіллях, і, не слухаючи, що говорила мама, дослухалася, як папа турбувався, розшукуючи книжки.

— І, певно, ти, Грунько, прибираючи в кабінеті, зняла її з столу й ткнула куди між другі!

— Їй-богу, барин, я нічого не перекладала,— божилась Грунька.

— Не перекладала! — перекривив її папа.— А де ж вона поділася? Іди собі геть! — сердито промовив він і почав перебирати книжки, що лежали у нього в кабінеті на етажерці. Чутно було, як він виймав їх, стукав одну об другу, перегортав листочки, роздивлявся й знову клав на місце. Потім увійшов до нас.

— Усі книжки передививсь, а "Кобзаря" нема! — сумно вимовив він.— Видно, якісь рукаті коти були! — додав, сідаючи біля нас.

— Не велика шкода, як і пропала,— усміхаючись, вимовила мама по-французькому.— Пейзан ніколи нічого доброго не напише.

— По-твоєму, пейзаж і не чоловік! — неласкаве одмовив папа.

Тут саме увійшов лакей закликати до обіду. Ми всі встали й пішли до столової. Папа посліднім звівся і йшов позаду нас, хмурий та задуманий.

Увесь обід він був таким, мало що їв і, як сич, надувшись, сидів. Я раз по раз боязко позирала на нього; мене страшенна досада розбирала, що я йому заподіяла такого жалю, та ще й не призналася. А тепер уже пізно було, треба було одмовчуватись і далі таїтись. Це мене найбільше всього клопотало, і я дуже невесела сиділа за столом.

— Що це ти? За книжкою так зажурився? — під кінець обіду питала мама в папи.

Папа якось безнадійно махнув рукою, встав і, не дожидуючи кінця обіду, пішов до кабінету.

На велику силу діждала я, коли почали всі з-за обіду вставати, і мерщій побігла до себе в хату.

— А папа дуже журиться, що книжка пропала! — замовила я до Марти.

— Журиться? — перепитала вона, зазирнувши в мої засмучені очі.— Та й ви трохи не плачете? Панночко моя люба! — весело затараторила вона.— Не дивіться так сумно, щоб не помітили, що ви книжку взяли. А ми ту книжку крадькома знову положимо там, де вона й лежала. Який тоді буде радий барин, що знайшлася!

Те мене утішило... "Справді, ми положимо книжку на столі, як папи не буде дома; а як він вернеться та побачить книжку, то як зрадіє!" — думала я і швидко забула про свій сум і досаду.

За вечірнім чаєм папа, виспавшись після обіду, уже здавався веселішим, а на другий день за клопотами по хазяйству та по службі й зовсім не згадував про книжку.

Так пішли дні за днями. Папа зовсім заспокоївся, та не заспокоїлась мама. Вона ще увечері того дня, як пропала книжка, усіх дівчат і лакеїв розпитувала та перепитувала, чи не брав хто тієї книжки з кабінету, а потім крадькома назирала за всіма, чи не виявиться вона в кого.

Книжка не виявилась. Нам з Мартою шкода було односити таку гарну книжку так скоро, і ми кожної ночі, як мене одсилали спати, упивалися, вичитуючи журливі пісні та сумні оповідання. Найбільше всього нам уподобалися "Тополя", "Катерина" та "Нащо мені чорні брови". Скільки разів ми їх перечитували і скільки сліз пролили над ними! Марта напам'ять витвердила "Плавай, плавай, лебедоньку" і "Кохайтесь,

чорнобриві", а вже найбільше "Нащо мені чорні брови, нащо карі очі". Раз я чула, як вона, тихенько виспівуючи, підбирала голос до тих слів.

— Панночко! — одного вечора похвалилася вона.— Ох, коли б нам через ту книжку лихо не склалося.

— А що? — питаю.

— Та я, дурна, співала на кухні "Нащо мені чорні брови". Дуже ця пісня усім подобалася! Видно, хтось із дівчат про мою пісню барині доніс, бо сьогодні мене бариня допитувалася: яких-то я нових пісень виспівую і де їх навчилася? Насилу вибрехала, що як на село мене посилали, то я там нову почула та ото й співала на кухні. "Ой, гляди,— кажуть,— чи, бува, не з тієї книжки, що в барина пропала?" Та так на мене прикро-прикро подивилися. Треба нам дуже стерегтися, бо тепер за нами будуть наглядати.

Вечора зо два ми постереглися і не здіймали з груби любого нам "Кобзаря".

Трохи перегодом після того лучилося якесь свято. Папа на весь день кудись поїхав з дому, фрейлен теж одпросилася в город провідати свою знайому, а ми, діти, zostались з мамою дома. Після сніданку мама заклопоталася над чимсь, а нас з Мартою одіслала гуляти. Не довго ми вигулювали, бо було холодно; змовились вернутись у мою хату та, зачинившись там, зняли "Кобзаря" з груби і ну його вчитувати! Гриць ще не чув "Катерини", і я почала читати. Сидимо всі купкою; Марта та Гриць нагнулись надо мною, слухають, а я тихенько їм читаю. Байдуже нам про все на світі! — так я зачиталася, а вони заслухалися.

Коли це двері — рип! — і перед нами, наче виросла, мама!.. Ми з Грицем так і прикипіли над книжкою, а Марта, мов її що шпигнуло,— зразу підвелася і, як свічка та, перед мамою стала.

— Що це ви читаєте? — спитала мама й глянула на книжку.— Так ось де він, той "Кобзар", що пропав у папи! — з притиском у голосі промовила.— То це ви його украли?! — скрикнула на всю хату, і якісь хижі вогні засвітили у її очах.

— Стидовище, страмовище! Украсти в папи та й не признатися? — почала вона нам сердито виговорювати.

— Це я, бариня, украла,— спускаючи голову, тихо якось прошепотіла Марта.

— Ти?! — засичала мама.

Біла рука її блиснула вгорі... почувся відляск... і Марта з нестями вхопилася за щоку своєю рукою.

— Вон... на конюшню! — крикнула на Марту мама.

Та, похнюпившись, тихо пішла з хати, а за нею понеслася гнівна мама. Ми чули, як вона звеліла покликати Тришку й наказала йому одвести Марту на конюшню та всипати п'ятдесят гарячих, щоб знала, як книжки красти. Потім вона вернулася до нас і, звелівши своїй покойовій однести книжку в кабінет, почала нас пробирати.

Я не пам'ятаю, що вона нам казала. Я чула її гнівний голос, якісь сердиті та обрубі слова, а звести їх до купи, зрозуміти, що вона казала, я не мала сили. Мої думки врозтіч розлетілися; пам'ять страх приголомшив; серце, як не вискочить, билось; у вухах гуло, в очах потемніло... Я дивилась у вікно і крізь сльози бачила, як Тришка вів Марту в конюшню; як вона, похнюпившись, ішла тихо вперед нього, а він її ззаду підштовхував, і як вони незабаром зникли в чорній прогалині дверей від конюшні... У тій прогалині зник і мій погляд; чорний морок її обхопив мене кругом, і я сама посунулась у його, наче в якійсь безодні тонула...

Опам'яталася я, уже лежачи в кроваті. Біля мене стояла мама, держала якусь склянку перед моїм носом, давала нюхати; а її покоївка мені виски розтирала. Гриць стояв у мене над головою і, схилившись на бильце кроваті, гірко плакав.

— Ну, годі, годі,— обізвалася до його мама.— Бач, вона дивиться... Перестань плакати, Грицю... А ти,— повернулася до покойової,— піди й зараз принеси чорного кофію. Та скажи, щоб кріпкого зготували. В одну мить мені!

Покоївка зникла, а мама присіла до моєї постелі й почала гладити своєю білою рукою мою голову й обличчя.

— Бач, дурочко! — ласкаво мовила вона мені по-французькому.— І себе до чого довела, і другим клопоту наробила... А то все через те, що звірилася на оту злодійкувату циганську кобилу! Я її вон із двору вижену, на село в чорну роботу завдам; а до тебе приставлю Глашу. Глаша — славна дівчина і по-руському вміє добре говорити, а то ти з тією мужичкою, що й слова по-руському не вміє вимовити, і сама обмужичилась.

— Мамочко, мамочко! — почала було я та так і валилася слізьми.

— Ну, годі, годі. Перестань, моя горличко. Заспокойся. Я папі не скажу, що ти знала про крадіжку книжки та потаїлась із нею.

Після кофію я зовсім прийшла до помки й почала прохати маму, щоб залишила Марту при мені.

— Перше всього сама заспокойся, а потім, порадившись з папою, побачимо, що з Мартою робити,— одказала вона.

Цілий день пролежала я в постелі й після обіду добре заснула. Прокинулась, як вже ніч стала надворі і своїм чорним мороком заглядала у вікна.

— Папа вернувся? — перше всього попитала я в Глаші, що тепер доглядала мене.

— Нет, барин еще не возворочались. Бариня сказували, що вони, верно, там і заночуют,— одказала вона.

— А тепер пізно? — знову спитала я.

— Уже всі розійшлися спати.

Мені чогось було легко на серці. Завтра я встану... папа прийде... Я зараз розкажу йому все... все... признаюся, що не Марта вкрала книжку, а я... І що Марта тільки перейняла мою вину на себе, мене покрила... я благатиму папу, щоб він не виганяв Марти.

І я почала марити про те...

Потім мені заманулося побачитися а Мартою й сказати їй про те.

— А Марта де? — спитала в Глаші.

— Марта?.. Марта в кухні.

— Глашо, голубонько! Приведи її сюди — почала я її благати.

— Марта не може прийти,— одмовила вона.

— Чому? — питаю.

— Марту принесли в кухню... Марта лежить, не може звестися,—
рвучи слова, одказала Глаша.

Мене наче гострим ножом вдарило у серце!.. В одну мить схопилася я
з постелі, опускаючи босі ноженята в теплі сукняні черевички, що завжди
на ніч ставилися біля кроваті.

— Проведи мене до неї,— рішуче наказала я Глаші.

— Панночко! Бариня не веліла вам сьогодні вставати,— почала було
вона.

— Проведи мене до Марти! — ще більш рішуче скрикнула я і,
вхопивши чорний великий платок та обгорнувшись ним, почимчикувала
до дверей. Глаша мовчки пішла за мною.

Кухня була аж на другому краї дому, відділена від горниць довгим
коридором. Світло всюди було потушено вже, і нам помацки довелося
простувати до кухні. Крізь щілини кухонних дверей пробивалися довгі
ниточки світлу, і ми, придивляючись на їх, простували коридором... Глаша
спіткнулась на щось... Чи не зворушили кого? Ні, нічого не чуної.. І ми
знову покралися вподовж коридора.

Ось і кухонні двері. Я так і вскочила в кухню. Коло столу, обіпершись
ліктем на нього і піддержуючи голову рукою, сиділа на лаві судомойка
Горпина, а з другого боку столу на невеличкому ослінчику примостився
наш уже сивий повар Гарасько. Він держав у руках ріжок з табакою й
щось розказував.

— Так отаке-то буває на світі! А за що? — зачула я його завжди
хриплий голос.

— Де Марта? — перебила я його. Гарасько й Горпина глянули на
мене, потім зглянулися поміж собою.

— Навіщо вам Марта здалася? — здивовано спитав Гарасько.

— Я хочу бачити її,— рішуче одказала я.

— Он вилежується на полу! — ткнув він ріжком на якусь чорну купу, що лежала на полу.

Я мерщій підбігла до тієї купи. Там справді лежала, зігнувшись у каблучку, Марта, прикрита з головою якоюсь чорною сірячиною.

— Мартусю! Голубко!.. Ти спиш? — припала я до неї.

Купа затремтіла, сіряк заворушився, і з-під нього вирвалося не то стогін, не то хлипання глибоке.

— Мартусю! Я прийшла провідати тебе. Скажи мені, що було з тобою?.. Як ти себе відчуваєш? — жалісливо питаю я в неї.

— Почува себе, як і слід, побувши на стайні, почувати! — знову роздався охриплий голос Гараськів.

Марта, випроставши руки, обхопила мене, притягла до себе й своїм мокрим від сліз обличчям притулилась до мого. Воно все в неї тремтіло, а гіркі сльози річкою котилися з очей, падаючи на мої щоки гарячими краплями.

— Не плач, Мартусю! Не плач, моя любя!.. Завтра папа вернеться. Я папі признаюся... все, все йому по правді розкажу. Буду його молити, щоб він тебе не відбирав від мене. Папа добрий... послухається... і ми знову будемо з тобою жити... Я в папи випрошу "Кобзаря"... Він дасть... і ми знову будемо його читати, як колись читали,— прошепотіла я їй.

Марта ще дужче затремтіла, підвела голову.

— Хай він вам отой "Кобзар" згорить або зогниє, як мені через нього отак досталося! — лементуючи, скрикнула Марта й від немочі так і гепнулася головою на подушку.

Мене так і поставило прямцем перед Мартою... Бачу — Гарасько нетерпляче крутнувся на ослоні, миттю схопився й почав кашляти.

— Піти хоч провітритись! — усилковуючись здержати кашель, промовив він і, ухопивши шапку та насунувши її на очі, мерщій вискочив з кухні.

Горпина, що до цього часу прикро дивилась на нас, одвернулась головою до вікна і, вхопивши край поли своєї корсетки, почала витирати носа.

— Панночко! Ходімо вже... Ви не одіті, ще простудитесь... А не дай, господи, дознаються бариня,— буде й мені те, що Марті,— жалісливо обізвалась Глаша і, вхопивши мене за руку, потягла за собою,

Як п'яна, я верталась назад. Руки й ноги були в мене, як лід, холодні, усередині все тремтіло, а під серцем пекла страшенна печія.

Довго я качалась в постелі, загорнувшись коцем з головою, щоб зогрітись; перед очима, знай, манячила Марта, як вона усилковувалась підвести голову, а у вухах дзвенів її докірливий прокльон колись такому лютому їй і мені "Кобзареві".

На другий день папа вернувся тільки до обіду й дуже зрадів, що знайшлася книжка.

— Де вона була? — попитався в мамі.

— Марта украла,— відказала та.

— Нащо? Вона ж неграмотна! — здивувався папа.

— Піди ж ти із злодіяцькими примхами,— одказала мама.— Зате ж їй Тришка і списав того "Кобзаря" на спині!.. Треба буде спровадити на село злодюгу,— додала, нарешті.

Папа нічого на те не сказав. Мовчала і я, похнюпившись і з великою натугою ковтаючи слину.

Як тільки пообідали й папа пішов до кабінету відпочивати, я мерщій крутнулася й побігла до нього.

— Папочко, дорогий мій! То не Марта вкрала "Кобзаря", то я, щоб прочитати їй... Вона так любить мене... казок багато розказувала мені... то й я хотіла чим-небудь оддячити їй за те... і взяла книжку... А Марта, щоб покрити мене перед мамою, взяла мою вину на себе,— розливалася жалібно перед папою.

— А чом же ти мамі не похвалилася? — спитав папа.

— Я хотіла сказати, та злякалася... А Марта й похопилася... Прости їй, папо. Покарай чим хочеш мене, тільки не проганяй її з двору, зостав біля мене,— ламаючи руки, молила я.

— Ото, бач, донечко, як погано не по правді жити! Через те дурнісінько й досталося Марті. Ну, годі ж, заспокойся. Я скажу мамі, щоб не відбирала Марту від тебе.

Боже, яка я рада вискочила від папи! Мені так було на душі весело, що я трохи не танцювала. Мерщій я побігла до хазяйки Христі, нагляділа пиріжки, що подавали до обіду, ухопила їх, скільки змогла, і, наче буря, помчалася з ними у свою хату, а трохи переогодом, як одсилали нас після обіду гуляти, я з тими пиріжками потайно від усіх прокралася знову в кухню.

— Марто! На тобі пиріжків,— тичучи їх під сіряк Марті, замовила я.—
Ти зостанешся біля мене... Я прохала папу... він обіцяв,— казала я.

Марта притягла мене до себе, міцно здавила й гаряче-гаряче
поцілувала.

Я мерщій вирвалась від неї і чимдуж помчалася своїх на гулянці
доганяти.

[1906]